Studies of Islamic Jurisprudence and the Basis of Law
Online ISSN: 2783-0837 Print ISSN: 2783-2368
Homepage: fvh.journals.miu.ac.ir

Analysis of the Use of Syntactic Evidence in the Exegesis of Jurisprudential Verses
(focusing on the verses of ablution, marriage, divorce, and ablution)

Mostafa Ahmadifar[1], Sayyid Mohammad Masood Mosavi[2]✉

1. Assistant Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Al-Mustafa University, Qom, Iran E-mail 0945367430@miu.ac.ir

2. PhD in Comparative Interpretation, Quran and Interpretation Department, Al-Mustafa Al-Alamiyah University, Mashhad, Iran. Email S.M.M.M.Naseri@ gmail.com

Pre-final, unedited and pre-proofreading version

Article Info

Article type
Research Article

Article history:
Received 20 October 2024
Received in revised form 20 December 2024
Accepted 6 January 2025
Available online 25 March 2025

Keywords:
Guarantee, syntactic guarantee, verses of rulings, jurisprudential inference5
Provide three to five keywords (words, phrases, or acronyms) describing the most important aspects of the content. Write the keywords in lowercase (but capitalize proper nouns), separated by commas. The keywords can be listed in any order.

ABSTRACT

One of the linguistic nuances of the Quran is the technique of guarantee, in which a single word indicates two meanings. The present study seeks to answer the question of what role syntactic guarantee plays in the accurate interpretation of the jurisprudential verses of the Quran and how it can help to better understand the contents of the verses of the rulings? To answer this question, while examining the concept of guarantee, examples of its use in the verses of the rulings (the verse of ablution, the verse of marriage, the verse of divorce, and the verse of "al-Rafth") have been analyzed. It is worth noting that the present study was compiled using a descriptive-analytical method and based on library documents. The findings of the study show that in the aforementioned verses, paying attention to the guarantee in verbs, nouns, or letters plays a decisive role in explaining the meaning of the verse; in such a way that some Quranic words imply the meaning of another verb or word, and in this way the purpose of the verse becomes clearer.Also, comparing interpretations shows that many commentators, although sometimes without specifying the so-called guarantee, have used this rule in practice, and neglecting it in some interpretations has led to incomplete understandings. As a result, systematic attention to syntactic guarantee can play an effective role in more accurately understanding the verses of the rulings and bringing the interpretative views of the two sects closer together

Cite this article: Last Name, Initial., Last Name, Initial., & Last Name, Initial. (2025). Title of the paper: All words in the title should be in lowercase (except for the first letter of the title and any nouns, initial letter of first word, initial of first word after a colon, and proper nouns). *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law*, *20* (X), 1-20. https://doi.org/0000000000000000000

© Author(s) retain the copyright. **Publisher**: Al-Mustafa International University.
DOI: https://doi.org/00000000000000000000000

Introduction

One of the linguistic nuances of the Holy Quran that plays a key role in accurately understanding the meanings and deducing the religious rulings is the art of “syntactic guarantee.” Syntactic guarantee is the insertion of the meaning of one word into another word, in such a way that the receiving word, in addition to its own meaning, also indicates the meaning of the other word with the parallel in the word and finds the rulings of that second word. This linguistic phenomenon, which has long been of interest to grammarians and commentators, has a significant application in the verses of the rulings and can contribute significantly to resolving interpretive ambiguities and bringing together the jurisprudential views of the commentators of both sects

Results

The present study was conducted using a descriptive-analytical method and based on library documents and seeks to answer the fundamental question of what role syntactic guarantee plays in accurately interpreting the jurisprudential verses of the Quran and how it can help to better understand the contents of the verses of the rulings (centered on the verses of ablution, marriage, divorce, and ar-rafath).The research hypotheses are based on the following points: First, paying attention to the syntactic guarantee in the mentioned verses removes interpretive ambiguities and presents the correct meaning without the need for al-Qadr or al-Majjad; Second, many commentators of the two sects have used this rule in practice, although sometimes without specifying the term guarantee, and neglecting it has led to incomplete understandings.confidence intervals or statistical significance levels.

Conclusions

After examining the lexical and idiomatic concept of guarantee and explaining its types (rhetorical and syntactic guarantee), the article analyzes four verses from the verses of Al-Ahkam and examines the function of guarantee in each in detail.In the verse of ablution (“O you who have believed, when you stand up for prayer, wash your faces and your hands to the right and wipe your heads” – Al-Ma’idah: 6), three guarantees can be identified: First, the guarantee of the meaning of “I wanted” or “I intended” in the verb “I stood up” which establishes the obligation of ablution before prayer and before standing up for prayer and removes the problems of prioritizing ablution to prayer. Second, the guarantee of the preposition “al-i” meaning “with”; And third, the guarantee in the verb "asmashwa" meaning "to stick" and also the guarantee of the preposition "ba" meaning discrimination, which makes wiping a small amount of the head (part of the head) sufficient and does not remove the need to wipe the entire head.Among the commentators, Ibn Ashur from the Sunnis explicitly pointed out the guarantee of the meaning of "Imamtam" in the verb "Qamtam"; and Lutfullah Kashani, Maliki Miyanjadi from the Shiites, and Baydawi, Abu al-Saud and Qasimi from the Sunnis, in addition to guaranteeing the meaning of discrimination in the letter "ba", ."considered the verb "Imshwa" to include the meaning of "al-Saqwa

In the verse of marriage (“And do not resolve to conclude the marriage contract until the Book reaches its term” – Al-Baqarah: 235), four views have been put forward regarding the meaning of “do not resolve”: “do not break off” from the perspective of Fadel Jawad (based on a statement from Zamakhshari), “do not intend” from the perspective of Turahi, Ibn

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

Hisham, and Abu Hayyan, “do not bind” from the perspective of Abu Hayyan, and “do not intend” from the perspective of Muqaddas Ardebili.The guarantee in this verse makes it clear that the prohibition of the verse refers to the conclusion and finality of the marriage contract during the waiting period, not just the intention and decision of the heart; therefore, if a man only has an inner desire to marry but does not take any practical steps to conclude the contract, he is not subject to the prohibition.

In the verse of divorce (“O Prophet, when you divorce women, divorce them for their waiting period and count the waiting period” - Divorce/۱), the verb “تلقتم” is guaranteed in the sense of “you wanted”. Commentators such as Rawandi, Thalasi, Fadel Jawad, Sheikh Tusi, Tabarsi, Allama Tabataba’i from the Shiites, and Jassas and Kiaharasi from the Sunnis have pointed to this meaning, although they have not explicitly stated the term “guarantee”. The jurisprudential function of this guarantee is that actual divorce during the waiting period is not considered a condition for validity; rather, the intention is that whenever you intend to divorce, you should perform the divorce during the waiting period and non-occasional purification.Therefore, if a man divorces without prior will and by mistake or force, the ruling of the verse does not apply to him and the condition of intention and will in divorce is proven.

In the verse of Rafth (“It is permissible for you on the night of fasting to have intercourse with your women” - Al-Baqarah/۱۸۷), the word “Rafath”, which originally means intercourse and closeness, has come to mean “full intimacy and sexual intercourse” due to the addition of the preposition “al-i” instead of the usual preposition “baa”. Among the Shiite commentators of the verses of Ahkam, Fadel Miqdad, Muqaddas Ardebili, Fadel Jawad and Abul-Fath Jurjani, and among the Sunnis, Siddiq Hassan Khan and Tantawi have explicitly referred to this guarantee. Allama Tabataba'i, Zamakhshari, Abu Huyan, Ibn Ashur, and Muhyiddin Darwish have also paid attention to this meaning. The jurisprudential function of this guarantee is to extend the rule of hiliyah to any sexual contact on the night of fasting up to full intercourse, not just obscene words or superficial contact.A comparative study of the interpretations of the sects shows that in most cases, although the commentators have paid attention to the meaning of guarantee in practice, they have not specified the term "guarantee" and have only expressed the intended meaning. Therefore, systematic attention to this linguistic rule can play an important role in a more accurate analysis of the linguistic structures of the Quran and the correct interpretation of the verses of the rulings, and provide the basis for a more comprehensive and accurate understanding of the concepts and rulings of the Quran.

The research also concluded that the rule of guarantee, without the need for predestination or recourse to the permissible, presents the correct meaning of the verses, and in cases where the commentators have turned to predestination or permissible, the use of guarantee can be a more accurate and documented solution for explaining the divine intention.Finally, the article emphasizes the need for special attention to the phenomenon of syntactic guarantee in the interpretation of the verses of the rulings and suggests that this rule be further developed and elaborated in independent books by Shiite scholars in order to provide grounds for the approximation of the interpretative views of the two sects and to more accurately deduce the .religious rulings from the Holy Quran

Pre-Final Unedited and Uncorrected Version

مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق
شاپا برخط: ۲۷۸۳-۰۸۳۷ شاپا چاپی: ۲۳۶۸-۲۷۸۳
Homepage: fvh.journals.miu.ac.ir

تحلیل کاربرد تضمین نحوی در تفسیر آیات فقهی
(با محوریت آیات وضو ، نکاح، طلاق و الرفث)

مصطفی احمدی فر[1]، سید محمد مسعود موسوی[2]✉

۱. گروه علوم قرآن و حدیث،دانشگاه جامعه المصطفی العالمیه،قم،ایران رایانامه: ۰۹۴۵۳۶۷۴۳۰miu.ac.ir @
۲. دکتری تفسیر تطبیقی، گروه قرآن وتفسیر،جامعه المصطفی العالیمه، مشهد، ایران رایانامه S.M.M.M.Naseri@ gmail.com

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
مقاله پژوهشی،

تاریخچه مقاله:
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۱۵
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۵
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۱۰

کلیدواژه‌ها:
تضمین، تضمین نحوی، آیات الاحکام، استنباط فقهی

چکیده

متن چکیده
یکی از ظرایف زبانی قرآن، فن تضمین است که در آن لفظ واحد بر دو معنا دلالت می‌کند. پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که تضمین نحوی چه نقشی در تفسیر دقیق آیات فقهی قرآن دارد و چگونه می‌تواند به فهم بهتر مفاد آیات الاحکام کمک کند؟ برای پاسخ به این پرسش، ضمن بررسی مفهوم تضمین، نمونه‌هایی از کاربرد آن در آیات الاحکام (آیه وضو، آیه نکاح، آیه طلاق و آیه «الرفث») تحلیل شده است. شایان ذکر است پژوهش حاضر با روش توصیفی–تحلیلی و با تکیه بر اسناد کتابخانه ای تدوین شده است.
یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در آیات یادشده، توجه به تضمین در افعال، اسم‌ها یا حروف نقش تعیین‌کننده‌ای در تبیین معنای آیه دارد؛ به گونه‌ای که برخی الفاظ قرآنی متضمن معنای فعل یا واژه‌ای دیگر بوده و از این طریق مقصود آیه روشن‌تر می‌شود. همچنین مقایسه تفاسیر نشان می‌دهد که بسیاری از مفسران، هرچند گاه بدون تصریح به اصطلاح تضمین، در عمل از این قاعده بهره برده‌اند و غفلت از آن در برخی تفاسیر موجب برداشت‌های ناقص شده است. در نتیجه، توجه روشمند به تضمین نحوی می‌تواند در فهم دقیق‌تر آیات الاحکام و نزدیک‌سازی دیدگاه‌های تفسیری فریقین نقش مؤثری ایفا کند.

استناد: نام خانوادگی، نام؛ نام خانوادگی، نام؛ و نام خانوادگی، نام (۱۴۰۵). عنوان مقاله. *مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق*، ۲۰ (۵۲)، ۲۰-۱.
https://doi.org/0000000000000000

ناشر: جامعه المصطفی (ص) العالمیه.

© نویسندگان.

مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق
شاپا برخط: ۰۸۳۷-۲۷۸۳ شاپا چاپی: ۲۳۶۸-۲۷۸۳
Homepage: fvh.journals.miu.ac.ir

۱. مقدمه

در میان آیات و عبارات قرآن کریم، تعبیراتی به چشم می‌خورد که به سبب داشتن فن «تضمین»، ساختار آنها با ساختارهای مشهور و مأنوس زبان عربی ناهماهنگ است .تبیین موضوع :تضمین نحوی عبارت است از وارد کردن معنای کلمه‌ای به کلمه‌ی دیگر، تا کلمه‌ی دریافت‌کننده با قرینه‌ی موجود در کلام بر دو معنا دلالت کند. برای نمونه، آیه‌ی «وَ نَصَرْناهُ مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآياتِنا» (انبیاء/۷۷) که فعل «نصر» معمولاً با حرف جر «علی» به کار می‌رود، نه حرف «من». ولي در اینجا برخلافِ متعارف با حرف «من» به کار رفته است تا معناي «انتقمنا» را به «نصرنا» وارد سازد. این پدیده در فهم دقیق آیات الاحکام نقش کلیدی دارد، اما در بسیاری از تفاسیر به آن تصریح نشده است.

سؤال پژوهش حاضر این است که: تضمین نحوی چه نقشی در تفسیر دقیق آیات فقهی قرآن دارد و چگونه می‌تواند به فهم بهتر مفاد آیات الاحکام (با محوریت آیات وضو، نکاح، طلاق و الرفث) کمک کند؟

فرضیات پژوهش نیز عبارت‌اند از :۱ (توجه به تضمین نحوی در آیات یادشده، ابهامات تفسیری را برطرف می‌کند و بدون نیاز به تقدیر یا مجاز، معنای صحیح را ارائه می‌دهد. ۲) بسیاری از مفسران فریقین، هرچند گاه بدون تصریح به اصطلاح تضمین، در عمل از این قاعده بهره برده‌اند و غفلت از آن موجب برداشت‌های ناقص شده است.

ضرورت پژوهش آن است که تضمین در فهم برخی آیات نقش کلیدی دارد، اما کتب مستقلی از عالمان شیعی در این موضوع نوشته نشده است .پیشینه‌ی تضمین را می‌توان در کتاب‌های نحوی، ادبی، تفاسیر فریقین، پایان‌نامه‌ها و مقالات جستجو نمود. گذشتگان در کتب ادبی و نحوی به مناسبت بحث از فعل لازم و متعدی و نیز معانی حروف جاره به این موضوع پرداخته‌اند. ابوالفتح عثمان بن جنی (م۳۹۲ق) نخستین کسی است که در کتاب «الخصائص» توجه قابل تقدیری به این موضوع کرده است. پس از او نحویان و عالمان علوم قرآنی و تفسیر از جمله زمخشری، رضی‌الدین استرآبادی، ابوحیان، ابن‌هشام، زرکشی، سیوطی و دیگران کم و بیش در این موضوع مطالب و نکاتی بیان نموده‌اند. در دوره معاصر نیز کتب و مقالات مستقلی نوشته شده است که اهم آنها در بخش پیشینه ذکر گردید.

Pre-final, unedited and pre-proofreading version

ضرورت پژوهش آن است که تضمین در فهم برخی آیات نقش کلیدی دارد، اما کتب مستقلی از عالمان شیعی در این موضوع نوشته نشده است.
پیشینه‌ی تضمین را می‌توان در کتاب‌های نحوی، ادبی، تفاسیر فریقین، پایان‌نامه‌ها و مقالات جستجو نمود. گذشتگان در کتب ادبی و نحوی به مناسبت بحث از فعل لازم و متعدی و نیز معانی حروف جاره به این موضوع پرداخته‌اند. ابوالفتح عثمان بن جنی (م۳۹۲ق) نخستین کسی است که در کتاب «الخصائص» توجه قابل تقدیری به این موضوع کرده است. پس از او نحویان و عالمان علوم قرآنی و تفسیر از جمله زمخشری، رضی‌الدین استرآبادی، ابوحیان، ابن‌هشام، زرکشی، سیوطی و دیگران کم و بیش در این موضوع مطالب و نکاتی بیان نموده‌اند. در دوره معاصر نیز کتب و مقالات مستقلی در این باره نوشته شده است (برای تفصیل، ر.ک: پیشینه‌های ذکر شده در منابع).

۲. مباني و مفاهيم

۲,۱. *معناي لغوي تضمين*

در لغت عربی برای «تضمین» معانی متعددی ذکر شده است .با جمع‌بندی اقوال لغویان می‌توان گفت که معنای جامع تضمین یا «قرار دادن چیزی در چیز دیگر» است (مانند قرار دادن مال در ظرف یا میت در قبر) و یا «مشتمل بودن و در بر داشتن» (مانند آنچه کتاب دربر دارد). همچنین در برخی کاربردها به معنای «کفالت و التزام» و «غرامت» نیز آمده است. بنابراین ریشه‌ی اصلی تضمین، مفهوم دربرگرفتن و حاوی بودن چیزی در چیز دیگر است (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج۷، ص۵۱؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج۱۳، ص۲۵۷؛ فیروزآبادی، ۱۴۱۵ق، ج۴، ص۲۳۹؛ طریحی، ۱۳۷۵ش، ج۶، ص۲۷۵).

۲,۲. *تضمین در اصطلاح*

تضمین در اصطلاح به دو نوع بلاغی و نحوی است.

۲,۲,۱. تضمین بلاغی

ابن ابی الاصبع (قرن٦) می‌گوید: تضمین عبارت است از اینکه سخنور در کلامش کلمه‌ای یا جمله مفیدی از يك بيت يا يك جزء يا بيشتر از اجزاء عروضی آن را بگنجاند، به شرط این که مقدار تضمین شده به نصف يك بيت (مصراع) نرسد و به آن بيت يا قصيده آن بيت اشاره داشته باشد، و اگر تضمين از كلام نثر باشد، تضمين‌آورنده، به كلامی كه از آن گرفته شده اشاره كند، خواه جمله تضمين شده سوره يا حديث يا خطبه يا رساله يا انواع

Pre-final, u... ...oofreading version

دیگر نثر و یا مثل شایع یا حکمت گزیده یا بخشی از پندی باشد (میرلوحی، بی‌تا، ص۱۵۱).
خطیب قزوینی (قرن ۷): تضمین آنست که شخصی در شعر خود بخشی از شعر دیگران را وارد سازد و در صورتی که آن بخش نزد سخن دانان و سخن سنجان شهرت نداشته باشد دیگران را از این کار آگاه سازد (خطیب قزوینی، بی‌تا، ص۳۱۶).
سید احمد هاشمی از علمای بلاغت معاصر می‌گوید: تضمین آنست که شاعر سخنش را به (چیزی از شعر مشهور دیگری) با اشاره بر آن تضمین کند هر چند نزد منتقدان شعر و زبان شناسان مشهور نباشد و با آن، بر زیبائی شعرش افزوده می‌شود (هاشمی، ۱۳۸۸ش، ص۴۱۶).
احمد امین شیرازی از معاصران نیز می‌گوید:
تضمین آنست که شاعر چیزی از شعر دیگری را در شعر خویش بیاورد، خواه یک بیت یا بیشتر از آن و یا یک مصراع و کمتر از آن باشد، البته اگر آن شعر شاعر دیگر نزد بلغاء مشهور نباشد، باید به تضمین آن شعر غیر اشاره کند (امین شیرازی، بی‌تا، ص۳۱۴ و ۳۱۵).
بنابراین تضمین در اصطلاح علمای بلاغت عبارت است از اینکه: شاعر بخشی از گفتار و سخنان شخصی دیگر و یا مصراعی یا بیتی از شاعری دیگری را در شعر خودش بیاورد که به آن تضمین بلاغی می‌گویند.

۲،۲،۲. تضمین نحوی

تضمین نحوی اصطلاحی است که در دانش‌های تفسیر، علوم قرآنی و نحو کاربرد دارد .به زبان ساده، تضمین نحوی یعنی یک لفظ (فعل، اسم یا حرف) به گونه‌ای به کار رود که افزون بر معنای خود، معنای لفظ دیگری را نیز دربر گیرد و احکام آن لفظ دوم (مانند نوع تعدیه یا حرف جری که با آن می‌آید) را پیدا کند. به عبارت دیگر، گوینده معنای یک کلمه را در کلمه‌ی دیگر «می‌نوشاند» و با آوردن قرینه‌ای (مانند حرف جری که معمولاً با آن کلمه‌ی دوم می‌آید) به این درهم‌آمیختگی اشاره می‌کند. برای نمونه، اگر فعلی به جای حرف جر معمول خود، با حرف جر دیگری به کار رود که مناسب با فعل دیگری است، در حقیقت معنای آن فعل دوم در فعل اول تضمین شده است.
این پدیده از دیرباز مورد توجه نحویان و مفسران بوده است. ابن‌جنی (بی‌تا، ج۲، ص۹۲) آن را به کارگیری یک حرف جر به جای حرف دیگر به منظور دلالت بر این که فعل نخست در معنای فعل دوم به کار رفته، معنا کرده است. ابن‌هشام (بی‌تا، ج۲، ص۶۸۵) و اشمونی (صبان، بی‌تا، ج۲، ص۱۴۵) تضمین را «نوشانیدن معنای لفظی به لفظ دیگر و دادن حکم آن به لفظ دوم» تعریف کرده‌اند. زرکشی (بی‌تا، ج۳، ص۴۰۱) و سیوطی (۱۴۲۱ق، ج۲، ص۸۱) نیز آن را «اعطاء چیزی به معنای چیز دیگر» نامیده‌اند. ابن‌عاشور (۱۴۲۰ق، ج۱، ص۱۲۰) و عباس حسن (بی‌تا، ج۲، ص۱۵۹) نیز تعاریف

Pre-final, unedited and pre-proofreading version

مشابهی ارائه داده‌اند. با وجود تفاوت در تعابیر، همگی بر این نکته همسو هستند که تضمین نوعی درهم‌تنیدگی معنا و ساختار است.
در این مقاله، تعریف ابن‌هشام و اشمونی مبنا قرار گرفته است؛ زیرا به باور اکثر نحویان (عباس حسن، بی‌تا، ج۲، ص۵۶۴) این تعریف مقبول‌تر بوده و به دلیل اطلاق آن بر انواع تضمین (فعل، اسم و حرف) از جامعیت بیشتری برخوردار است. هر چند برخی از تضمین در حروف را نپذیرفته و تنها به فعل و اسم محدود کرده‌اند، اما از آنجا که بحث نیابت حروف جر از یکدیگر در کتب نحوی مطرح شده و آن را نوعی تضمین می‌دانند، در این مقاله امکان وقوع تضمین در حروف نیز قابل بررسی است (هر چند به دلیل اختلافی بودن، در بخش مصادیق به طور مستقل به آن پرداخته نخواهد شد).
جامی می‌گوید: گاهی اوقات از دو واژه متضمِّن (اسم فاعل) و گاهی از واژه متضمَّن (اسم مفعول) استفاده می‌شود که مراد از اولی آن است که لفظ حقیقتاً یا حکماً متضمن [معنای] دو کلمه است یعنی هر یک از دو کلمه مجموعا در ضمن آن است و اگر از اسم مفعولی استفاده شود در این صورت یعنی متضمن یکی از دو کلمه است (جامی، بی‌تا، ج۱، ص۳۷). از این روی هرگاه از واژه اسم فاعلی آن در این مقاله استفاده شد مراد معنای اصطلاحی تضمین خواهد بود نه معنای لغوی آن.

۳. بررسی آیات الاحکام

اکنون به بررسی نقش آفرینی تضمین در تفسیر آیاتی می‌پردازیم که نخست: مرتبط به حوزه احکام الهی هستند. دوم: تفاسیری مورد بررسی قرار داده می‌شود که روش و گرایش فقهی و آیات الاحکام دارند و سپس جهت تأیید از دیگر تفاسیر با گرایش های مختلف نیز استفاده خواهد شد. سوم: به جهت این که تعداد آیات الاحکام بسیارند در این بخش تنها به چند آیه بسنده می‌شود.

۳،۱. آیه وضو

«یا أَیُّهَا الَّذینَ آمَنُوا إِذا قُمْتُمْ إِلَی الصَّلاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَکُمْ وَ أَیْدِیَکُمْ إِلَی الْمَرافِقِ وَ امْسَحُوا بِرُئُسِکُمْ » (مائدة/٦) ای اشخاصی که ایمان دارید چون وقت نماز اراده کردید به نماز بایستید رویتان را بشوئید و دستها را هم تا آرنج بشوئید.(نوبری، بی‌تا، ج۱، ص۹۴). در تضمین این آیه شریفه که بیانگر حکم وضو است، سه مورد بحث می‌شود: اول فعل «قمتم» دوم حرف جاره «الی المرافق» و سوم حرف جاره «باء» در «بِرُئُسِکُمْ» است.

مقدمه

برخی فقها و مفسران برای رفع اشکال تقدم وضو بر نماز، به تضمین معنای «اراده» در فعل «قمتم» روی آورده‌اند. بنابراین برای اجتناب از این اشکال برخی از مفسران در آیات الاحکام توجیهاتی آورده‌اند که به آن می‌پردازیم.

۳،۱،۱. تضمین معنای «اردتم» یا «عمدتم» در فعل «قمتم»

Pre-final unedited version pre-Proof reading version

از جمله توجیهات یاد شده این است که فعل «قمتم به معنای «أردتم» و یا «قصدتم» است یعنی هرگاه اراده نمودید یا قصد کردید که به نماز بایستید وضو بگیرید؛ بنابراین دیگر اشکال همزمانی وضو با خود نماز پیش نمی‌آید.
با توجه با این تغییر معنا و اشراب در معنای «قمتم »چیزی جز تضمین نخواهد بود، خواه به این تضمین تصریح شده باشد یا اشاره نشده باشد.
برخی با در تقدیر گرفتن لفظ «اراده» و برخی دیگر با «دلالت التزامی قصد دارند آن را از باب عقلی ثابت کنند؛ اما با توجه به قاعده عدم التقدیر و اصل دلالت تطابقی هر دو مردودند، اما چنانچه اگر تضمین را اینجا جاری بدانیم، نخست قاعده عدم التقدیر لازم نمی‌آید و دوم: نحویان و مفسران اجرای تضمین را برای بهتر فهمیدن مراد قرآن، جائز دانسته‌اند که فراوانی و برخی از مصادیق آن در بخش دوم گواه آن است.
فاضل مقداد، از مفسران شیعه که با گرایش فقهی و از جمله آیات الاحکام نویسان تشیع است، ذیل آیه مذکور چندین مسئله را مطرح می‌کند که در این بین مسئله دوم و چهارم می‌تواند با تضمین همسو و خود آن باشد.
خلاصه گفتار او در مسئله دوم این است: به پا خاستن برای نماز، دو قسم است. ـ اول: این‌که بپا می‌خیزد تا مشغول نماز شود ـ دوم: این‌که بر می‌خیزد تا خود را آماده سازد که نماز بخواند.
سپس می‌گوید: مقصود، قسم دوّم است، زیرا اگر قسم اول مقصود باشد، لازم می‌آید که وضو بعد از نماز واقع شود. او نتیجه یک قولی را می‌آورد که گفته شده: بنا بر قسم اول مقصود «إذا اردتم القیام» است، یعنی کلمه اراده در تقدیر است .
او نتیجه می‌گیرد: که این از باب اطلاق مسبّب و اراده‌ی سبب است یعنی از قیام نماز، اراده قیام، اراده شده است.
سپس با طرح یک سؤال به دلالت التزامی لفظ اشاره می‌کند و از آن پاسخی می‌دهد که «اراده یعنی «خواستن و آن از ناحیه‌ی عقل یعنی به دلالت التزامی فهمیده می‌شود، نه از لغتش ، زیرا در این صورت نیازمند دلیلی خاص است که اینجا دلیل خاصی وجود ندارد.
او سپس به قول دیگری اشاره می‌کند که : بعضي‌ها قائل شده‌اند مراد از «إِذا قُمْتُمْ الصلاة» معنای «إذا قصدتم الصّلوة» است، یعنی خواستنِ چیزی، قصد و تصمیم به آن چیز را لازم دارد، یعنی از مصادیق، ذکر ملزوم و اراده‌ی لازم است.
فاضل مقداد در ادامه چون حرف جر «الی» را سازگار با فعل «قمتم» نمی‌داند از این روی واژه زمان را در تقدیر می‌گیرد، او می‌گوید: : سزاوار این است، آنچه در ارتباط با «إِذا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلاةِ» بیان شد، با معنای حقیقی حرف جر «الی» سازگار نیست، زیرا نخست: مستلزم آنست که حرف جر «الی» از موضوع له حقیقی خودش که (انتهای زمانی و یا انتهای مکانی) است، خارج شود و دوم: لازم می‌آید تا واژه‌ی (زمان) در تقدیر باشد یعنی «إذا قمتم زماناً ینتهی الی الصّلوة».

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

از دیگر مفسران شیعه با گرایش فقهی و آیات الاحکام، قطب راوندی (قطب راوندی، بی‌تا، ج۱، ص۳۵) ، استرآبادی (استرآبادی، بی‌تا، ج۱، ص۲۷) و فیض نسب (فیض‌نسب، ۱۳۸۴ش، ص۴۴۴) هستند که فعل «قمتم را به معنای «أردتم» معنا کرده‌اند، البته برخی دیگر همین معنا را با تعابیر متفاوت ذکر کرده‌اند، مثلا: مقدس اردبیلی «اردتم را در تقدیر می‌گیرد (مقدس اردبیلی، بی‌تا، ص۱۵) فاضل جواد آن را از باب اطلاق ملزوم بر لازم و و یا اطلاق مسبب بر سبب می‌داند (فاضل جواد، ۱۳۶۵ش، ج۱، ص۳۵) و محمد باقر میانجی مراد از قیام را برای وضو معرفی می‌کند نه نماز و این که قیام مسبب مقام سبب است (ملکی میانجی، ۱۴۰۰ق، ص۸)در تأیید گفتار این عده از آیات الاحکام نویسان از تفاسیر غیر فقهی شیعه، مرحوم شیخ طوسی، (شیخ طوسی، بی‌تا، ج۶، ص۴۲۴) طبرسی (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج۳، ص۲۵۳) ، ابوالفتوح رازی (ابوالفتوح رازی، بی‌تا، ج۶، ص۲۶۵)،کاشانی (کاشانی، ۱۴۲۳ق، ج۲، ص۳۰)، ابن ابی جامع ، (ابن ابی جامع، بی‌تا، ج۱، ص۳۶۴) طیب (طیب، ۱۳۶۹ش، ج۴، ص۳۰۷) و علامه طباطبائی نیز معنای «اردتم را بدون اشاره به تضمین ذکر کرده‌اند.

البته در این بین تنها مرحوم علامه طباطبائی معنای «اردتم را از باب کنایه می‌داند و می‌فرماید: فعل «قام در صورتی که با حرف جاره «الی متعدی شود، در این صورت کنایه از خواستن چیزی می‌شود که قیام در آن استعمال شده، در نتیجه معنای جمله: «قام الی الصلاة »این می‌شود که «فلانی خواست نماز بخواند، و وجه این استعمال این است که خواستن نماز ملازم با قیام و برخاستن است، چون خواستن هر چیز بدون حرکت به سوی آن صورت نمی‌گیرد، مثلا اگر انسانی را فرض کنیم که نشسته و حالت رفع خستگی و سکون خود را به سر می‌برد، و فرض کنیم که بعد از رفع خستگی در همین حال که نشسته بخواهد کاری انجام دهد که عادتاً لازم است حرکتی کند، چون آن کار را نشسته نمی‌تواند انجام دهد، بلکه احتیاج به قیام دارد، چنین کسی شروع می‌کند به ترك سکون و به حرکت در آوردن خود، و برخاستن از زمین، همین حالت برخاستن را «قیام الی الفعل» می‌خوانیم، و این حالت قیام الی الفعل ملازم با اراده است.

ایشان سپس دو مثال می‌آورد و درآخر می‌افزاید: پس در این‌گونه استعمال‌ها با این‌که شخص مورد گفتگو هنوز نماز را نخوانده است و تنها اراده خواندن نماز را کرده است، می‌گوئیم «اقام الی الصلاة» و به عکس این استعمال گاه می‌شود که شخص نامبرده کاری را انجام داده، به جای این‌که بگوئیم انجام داده، در مقام تعبیر می‌گوئیم خواست انجام دهد (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج۵، ص۲۱۹).

اما از مفسران اهل سنت ابن‌عاشور فعل «قمتم» را به معنای «عزمتم» معنا کرده و می‌افزاید: قیام در کلام عرب به معنای شروع در فعل به‌کار می‌رود و سپس می‌افزاید: قیام در اینجا به قرینه تعدی به حرف «الی» متضمن معنای «عمدتم» می‌باشد (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰ق، ج۵، ص۴۹)

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

۳،۱،۲. تضمین حرف جاره «الی» به معنای «مع»

فاضل مقداد در مسئله چهارم به معنای حرف جاره «الی می پردازد و برای آن دو معنا را از دیگران نقل می‌کند که برخی گفته‌اند:

«۱ـ «الی در وَ أَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرافِقِ» به معنای «مع» است.

در این صورت با تضمین معنای حرف سازگار خواهد بود، اگر چه به آن اشاره نمی‌کند.

«۲ـ حرف جاره «الی» به همان معنای حقیقی خود که «انتهاء است.

بنابراین شستن آرنج داخل در حکم وجوب است زیرا غایت (آرنج) از (دست) جدائی محسوس، ندارد و در این صورت با تضمین سازگاری ندارد.

در این مورد، نظر فاضل مقداد این است که حرف جر «الی» برای إنتهاء است و نه اقتضای دخول ما بعد آن (آرنج) در ماقبل آن (دست) را دارد و نه اقتضای عدم دخول آنرا.

به دلیل آن که در بعضی موارد ما بعد حکم، داخل در ما قبل آنست مانند «حفظتُ القرآن من اوّله الی آخره» و در بعضی موارد، ما بعد آن، خارج از ما قبل آن می‌باشد. مانند «أَتِمُّوا الصِّيامَ إِلَى اللَّيْلِ» شب، خارج از حکم ما قبل آن مي باشد (فاضل مقداد، ۱۳۷۳ش، ج۱، ص۹)

۳،۱،۳. تضمین در فعل «امسحوا یا حرف «باء

فاضل مقداد در مسئله پنجم از آیات الاحکام خود: از مسح سر بحث می‌کند و به اقوال سه‌گانه در معنای حرف جاره «باء» می‌پردازد بر اساس قول اول که آن را تبعیض می‌داند، با تضمین و معنای بعض سازگاری دارد، اما طبق قول دوم که حرف «باء» زائد باشد و یا قول سوم که الصاق باشد با تضمین سازگاری ندارد، زیرا بنابر قول نحویان معنای اصلی حرف جاره «باء الصاق» است.

نهایت او در آخر این مسئله می‌گوید : حقیقت مطلب آنست که فعل «امسحوا» متضمن معنای «الصقوا» به معنای چسپانیدن می‌باشد، گویا فرموده : (مسح را به سرهای خود بچسبانید) و می‌افزاید : «این معنا نه اقتضای فراگیری تمام سر را دارد و نه اقتضای عدم فراگیری را؛ اگر «إمسحوا رؤسکم» می‌فرمود، معنایش این بود که همه سرتان را مسح نمائید مانند «فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ» (فاضل مقداد، ۱۳۷۳ش، ج۱، ص۱۰)

در روایتی ذکر شده است که زراره هنگامی که از امام باقر(ع) در مورد مسح بر سر سؤال نمود، حضرت فرمودند: فَعَرَفْنَا حِينَ قَالَ بِرئُسِكُمْ أَنَّ الْمَسْحَ بِبَعْضِ الرَّأْسِ لِمَكَانِ الْبَاءِ یعنی در قرآن کریم دستور داده شده «وَ امْسَحُوا بِرُئُسِكُمْ»، یعنی مسح به بعضی از سر شما کافی است زیرا این حرف دلالت بر بعض دارد (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج۱، ص۴۱۲). در نحو نیز گفته شده که یکی از معانی مذکور در حرف باء است و آن دلالت بر تضمین می‌کند.

Pre-final, unedited and pre-proofreading version

در تأیید گفتار فاضل مقداد از دیگر مفسران شیعه، لطف الله کاشانی در دو تفسیرش (کاشانی، ۱۴۲۳ق، ج۳، ص۱۹۱ و ج۲، ص۲۲۵)، ملکی میانجی (ملکی میانجی، ۱۴۰۰ق، ص۱۱)، علاوه بر تضمین معنای «تبعیض برای حرف جاره «باء»، تضمین معنای فعل «الصق را در فعل «امسحوا» بیان نموده‌اند.

از مفسران اهل سنت بیضاوی (بیضاوی، بی‌تا، ج۲، ص۱۱۶) ، ابوالسعود (ابوالسعود، ۱۹۸۳م، ج۳، ص۱۰) و قاسمی (قاسمی، ۱۴۱۸ق، ج۴، ص۶۷) علاوه بر معنای تبعیض برای حرف جر «باء»، همچنین فعل «امسحوا را متضمن معنای فعل «الصق دانسته‌اند، یعنی «هنگامی که مسح بر سر می‌کشید دست را به سر چسپانیده مسح نمایید.

در این صورت آیه هم از مصادیق باب تضمین حرف و هم از مصادیق تضمین فعل قرار می‌گیرد.

تحلیل و بررسی

نخست - الف: معنای اصلی «قمتم» از ریشه «قام به معنای ایستادن است، ولی در آیه شریفه معنای «اردتم» یا عمدتم» در آن تضمین شده است.

ب: فعل «امسحوا» از ریشه «مسح یعنی کشیدن بر چیزی است ولی در ایه شریفه معنای «الصق» در آن تضمین شده است.

ج: برخی نیز حرف جر «الی» را به معنای «مع» دانسته‌اند.

دوم - در بین تفاسیر آیات الاحکام از فریقین به تضمین دو فعل «قمتم و «امسحوا» صراحتا اشاره نشده است، ولی در تفاسیر دیگر تنها ابن‌عاشور از اهل سنت است که صراحتا به تضمین معنای «عمدتم» در فعل «قمتم» پرداخته است.

اما در فعل «امسحوا» از شیعه لطف الله کاشانی، ملکی میانجی، و از مفسران اهل سنت بیضاوی، ابوالسعود و قاسمی علاوه بر تضمین معنای تبعیض در حرف جر «باء»، همچنین فعل «امسحوا» را متضمن معنای فعل «الصق» دانسته‌اند.

سوم - تضمین در فعل «قمتم گونه‌ای از تضمین معنای فعلی در معنای فعل دیگر با تغییر حرف جر است. اما تضمین در فعل «امسحوا» گونه‌ای از تضمین معنای فعل متعدی به حرف جر در فعل متعدی بنفسه است.

چهارم - وجه و قرینه‌ی تضمین در فعل «قمتم» نزد ابن‌عاشور این است که قیام به معنای شروع است چون در این آیه با حرف جر »الی» متعدی شده است تضمین در آن صورت گرفته است. وجه و قرینه‌ی تضمین در فعل «امسحوا» این است که «امسحوا» متعدی به نفسه است ولی چون توسط حرف جر «باء» متعدی شده است معنای «الصقوا» در تضمین شده است.

کارکرد فقهی این تضمین‌ها :الف) تضمین «قمتم» به معنای «اردتم» یا «عزمتم» سبب می‌شود که وجوب وضو پیش از نماز و پیش از قیام به نماز ثابت گردد و اشکال تقدّم وضو بر نماز برطرف شود. ب) تضمین «امسحوا» به معنای «الصقوا» و نیز تضمین حرف جر «باء» به معنای تبعیض، موجب می‌شود که مسح بر سر به مقدار کم (بعضی از

Pre-final unedited and pre-proofreading version

سر) کافی باشد و لزوم مسح تمام سر برداشت نشود. این دو نکته تأثیر مستقیم در استنباط فقهی وضوی شرعی دارند.

پنجم - بر اساس معنای تضمین شده فعل «اردتم» در فعل «قمتم»، تفسیر صحیح و معنای درست این می‌شود که «اذا اردتم الصلاة فاغسلوا وجوهکم یا «اذا عمدتم إلی أن تصلّوا فاغسلوا وجوهکم» می‌باشد.

و بر اساس معنای تضمین شده فعل «الصقوا» در فعل «امسحوا» ، تفسیر صحیح و معنای درست «ألصقوا المسح برئسك» می‌باشد.

ششم - ترجمه‌های قرآن همه معنای برخیزید را برای فعل «قمتم» و معنای «مسح کنید را برای «امسحوا» آورده‌اند که با معنای تضمین شده «اردتم» یا «عمدتم» و معنای «الصقوا» همسو نیستند بلکه معنای لغوی می باشند. در تفسیر فارسی از شیعه ابوالفتوح رازی (ابوالفتوح رازی، بی‌تا، ج۶، ص۲۶۴) و از اهل سنت میبدی (میبدی، ۱۳۷۱ش، ج۳، ص۲۹ و ۳۰) نیز همان دو معنای لغوی را آورده‌اند.

۳,۲. آیه نکاح

«وَ لا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكاحِ حَتَّى يَبْلُغَ الْكِتابُ أَجَلَهُ» (بقره/۲۳۵) و «(ولی در هر حال،) اقدام به ازدواج ننمایید، تا عدّه آنها سرآید! (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱ش، ص۳۸) «لاتَعْزِمُوا» از ماده «عزم» ثلاثی مجرد، هم به صورت متعدی به نفسه و هم متعدی با حرف جر «علی» استعمال می‌شود و به یک معناست (زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج۱۷، ص۴۷۶). عزم در لغت به معنای تصمیم جدی، قصد و آهنگ انجام کار است (راغب اصفهانی، بی‌تا، ص۵۶۵؛ بستانی، ۱۳۷۵ش، ص۶۰۸-۶۰۹). این آیه از مصادیق آیات الاحکام به شمار می‌رود.

برای روشن شدن دیدگاه‌های مختلف مفسران فریقین درباره‌ی معنای «لاتَعْزِمُوا» و نقش تضمین در آن، نظرات را به ترتیب رتبه‌بندی می‌کنیم:

نظر نخست (معنای «لا تقطعوا»):

برخی از مفسران شیعه مانند فاضل جواد (۱۳۶۵ش، ج۳، ص۳۱۹) بنابر قولی از زمخشری، فعل «لاتَعْزِمُوا» را به معنای «لا تقطعوا» (قطع نکنید) دانسته‌اند. ایشان معتقد است که اصل کلمه «عزم» در برخی کاربردها به معنای «قطع» آمده است؛ چنانکه در روایت آمده: «لا صیام لمن لم یعزم الصیام من اللیل» یعنی روزه نیست برای کسی که روزه را در شب قطع نکرده باشد. بر این اساس، آیه ناهی از «قطع کردن عقد نکاح» در زمان عده است.

نظر دوم (معنای «لا تنووا»):

این نظر از سوی برخی مفسران شیعه و نحویان اهل سنت ارائه شده است.

طریحی از مفسران لغت‌شناس شیعه (۱۳۷۵ش، ج۶، ص۳۸۰) فعل «لاتَعْزِمُوا» را به معنای «لا تنووا» (قصد و نیت نکنید) گرفته و آن را از مصادیق تضمین دانسته است.

Pre-final unedited, and not-proofreading version

ابن‌هشام از بزرگان نحو اهل سنت (بی‌تا، ج۲، ص۶۸۵) نیز همین نظر را دارد و می‌گوید: فعل «عزم» اگر به معنای اصلی خود (تصمیم جدی) باشد باید با حرف جر «علی» متعدی شود، اما در آیه به صورت متعدی به نفسه آمده که نشانه‌ی تضمین معنای «نیت» در آن است.

ابوحیان (۱۴۰۷ق، ج۱، ص۲۳۶) نیز صراحتاً فعل «لاتَعْزِمُوا» را متضمن معنای «لا تنووا» ذکر می‌کند.

نظر سوم (معنای «لا تعقدوا»):

ابوحیان (۱۴۰۷ق، ج۱، ص۲۳۶) احتمال دیگری نیز مطرح می‌کند که «لاتَعْزِمُوا» به معنای «لا تعقدوا» (نبندید) باشد. در این صورت، کلمه‌ی «عُقْدَةَ النِّکاح» یا با نزع خافض (حذف حرف جر «علی») منصوب شده، یا به عنوان مفعول مطلق برای فعل «لاتعزموا» در نظر گرفته می‌شود.

نظر چهارم (معنای «لا تقصدوا»):

مقدس اردبیلی از مفسران آیات الاحکام شیعه (بی‌تا، ص۵۶۳) بدون تصریح به تضمین، یکی از معانی «لاتَعْزِمُوا» را «لا تقصدوا» (قصد نکنید) ذکر کرده و این معنا را به قولی نسبت داده است.

نکته :در تفاسیر آیات الاحکام اهل سنت، تصریحی به تضمین در این آیه دیده نمی‌شود و تنها در میان مفسران غیرِ مختصّ به آیات الاحکام (مانند ابوحیان و ابن‌هشام) این بحث مطرح شده است.

تحلیل و بررسی

نخست :معنای اصلی واژه‌ی «لاتَعْزِمُوا» از ریشه‌ی «عزم»، «نیت و تصمیم جدی» است. اما در آیه، معنای «لاتقطعوا» (قطع نکنید) یا «لاتنووا» (نیت نکنید) یا «لاتعقدوا» (نبندید) در آن تضمین شده است.

دوم :در میان مفسران فریقین که به آیات الاحکام پرداخته‌اند، از شیعه تنها فاضل جواد (بنابر یک قول) به تضمین اشاره کرده است. اما از اهل سنت، هیچ مفسر آیات الاحکامی به این موضوع نپرداخته است. در مقابل، از مفسران غیرمتخصص در آیات الاحکام، طریحی از شیعه و ابوحیان و ابن‌هشام از اهل سنت به تضمین در این آیه تصریح کرده‌اند.

سوم :از نظر نوع تضمین، بر اساس دیدگاه فاضل جواد و ابن‌هشام، معنای فعل متعدی به حرف جر در فعل متعدی به نفسه تضمین شده است. اما بر اساس دیدگاه طریحی، معنای فعل متعدی در فعل لازم تضمین گردیده است.

چهارم :وجه و قرینه‌ی تضمین در این آیه به شرح زیر است:

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

- از دیدگاه فاضل جواد (بر اساس قول به معنای «قطع»): فعل «عزم» در اصل لازم است، ولی در آیه به صورت متعدی به نفسه به کار رفته که نشانه‌ی تضمین معنای «قطع» در آن است.
- از دیدگاه طریحی: معنای فعل متعدی «لاتنووا» در فعل لازم «لاتعزموا» تضمین شده است.
- ابوحیان بدون ذکر قرینه، هر دو معنا (تنووا و تعقدوا) را مطرح کرده است.

کارکرد فقهی این تضمین :با توجه به تضمین «لاتَعْزِمُوا» به معنای «لاتقطعوا» یا «لاتنووا» یا «لاتعقدوا»، روشن می‌شود که نهی آیه ناظر به بستن و قطعیّت عقد نکاح در زمان عدّه است، نه صرف قصد و تصمیم قلبی. بنابراین، اگر مردی تنها تمایل درونی به ازدواج داشته باشد ولی اقدامی عملی برای عقد انجام ندهد، مشمول نهی نمی‌شود. این تفسیر تأکید دارد که حرمت، متوقف بر «عزم به معنای اقدام عملی و بستن عقد» است، نه صرف نیت درونی.

پنجم :بر اساس معانی تضمین‌شده، تفسیر صحیح آیه عبارت است از: «لا تقطعوا عقدة النکاح» یا «لا تنووا عقدة النکاح» یا «لا تعقدوا عقدة النکاح».

ششم :در ترجمه‌های فارسی، غالباً معنای لغوی «قصد نکنید» برگزیده شده است. اما برخی ترجمه‌ها مانند «آهنگ نکنید» با معنای تضمین‌شده همسویی بیشتری دارند. در تفاسیر فارسی، ابوالفتوح رازی از شیعه معنای «آهنگ مکنید به بستن نکاح» و میبدی از اهل سنت معنای «بند تزویج را مگویید، و وعده منهید» را آورده‌اند.

۳،۳. آیه طلاق

«یا أَیُّهَا النَّبِیُّ إِذا طَلَّقْتُمُ النِّساءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ وَ أَحْصُوا الْعِدَّةَ» (طلاق/۱)

«ای پیغمبر زمانی که تو و امت تو اراده طلاق زنان کردید به آنها در زمان و وقت عده‌شان طلاق دهید (نوبری، بی‌تا، ج۱، ص۴۹۵). طلاق در اصطلاح شرع عبارت از : «تخلیه و خارج کردن زن از عقد نکاح کسی است که با صیغه «أنت طالق صورت می‌گیرد. راوندی (قطب راوندی، بی‌تا، ج۲، ص۱۶۱)، ثلاثی (ثلاثی، ۱۴۲۳ق، ج۵، ص۴۱۰)، فاضل جواد (فاضل جواد، ۱۳۶۵ش، ج۴، ص۳)، شیخ طوسی (شیخ طوسی، بی‌تا، ج۱۰، ص۲۸-۲۹)، طبرسی (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج۱۰، ص۴۵۶) و علامه طباطبائی (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج۱۹، ص۳۱۲) همگی «طلقتم» را به معنای «اردتم» دانسته‌اند.

از مفسران آیات الاحکام اهل سنت احمد جصاص نیز برای ﴿إِذا طَلَّقْتُمُ النِّساءَ﴾ معنای «اذا اردتم الطلاق» را ذکر کرده و آن را همانند آیه «استعاذه هنگام قرآن قرارداده که ﴿فَإِذا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ﴾ یعنی «اذا اردت قرائت القرآن» (جصاص، ۱۴۰۵ق، ج۲، ص۹۸). یعنی هنگامی که اراده قرائت قرآن را داشتید از شر شیطان رانده شده به خداوند پناه برید.

Pre-final, unedited, and pre-free reading version

کیاهراسی نیز با استناد به آیه بقره/۲۳۱ و آیه استعاذه، «طلقتم» را به معنای «اردتم» دانسته است. (کیاهراسی، ۱۴۲۲ق، ج۱، ص۱۸۱ و ۱۸۲). برخی دیگر از مفسران قرون اخیر و معاصر اهل سنت به معنای «اردتم» اشاره کرده‌اند (صدیق حسن خان، ۱۴۲۰ق، ص۴۴۹). و برخی دیگر مانند سایس معنای مذکور را نوعی مجاز می‌داند که از باب ذکر مسبب و اراده سبب است یا تعبیر می‌آورد بتنزیل المشارف للفعل منزلة الشارع فیه (سایس، بی‌تا، ص۷۷۲) ، و مثل طنطاوی این اسلوب و روش را در قرآن بسیار می‌داند (طنطاوی، ۱۹۹۷م، ج۱۴، ص۴۴۱ و ۴۴۲).

بنابراین از آنچه بیان شد چنین حاصل می‌شود که در آیه طلاق یا باید فعل اردتم را در تقدیر گرفت یا قائل به مجاز شد و یا قائل به تضمین فعل شد که هیچ یک از مفسران صراحتا به آن اشاره نکرده‌اند، البته شاید همان گفتاری که در فعل «قمتم» بیان شد را اینجا نیز بیان کنیم که «طلقتم» متضمن معنای «اردتم» هست.

تحلیل و بررسی

نخست - معنای اصلی طلّقتم از ریشه طلاق به معنای جدایی و مفارقت زوجین از هم است ولی معنای «اردتم» در آن تضمین شده است.

دوم - در بین مفسران آیات الاحکام از فریقین کسی صراحتا به تضمین اشاره نکرده است.

سوم - این گونه‌ای از تضمین معنای فعلی در معنای فعل دیگر بدون حرف جر است.

چهارم - وجه و قرینه‌ی تضمین، استفاده از تعبیر «به معنای است که اشاره به تضمین غیر صریح دارد.

کارکرد فقهی این تضمین :تضمین «طلقتم» به معنای «اردتم» سبب می‌شود که طلاق واقعی در زمان عدّه (غیر حیض و غیر ایام پاکی بدون نزدیکی) به عنوان شرط صحت مطرح نباشد، بلکه مقصود این است که هرگاه *اراده‌ی طلاق* کردید، طلاق را در زمان عدّه و طُهر غیرمواقعه انجام دهید. بنابراین اگر مرد بدون اراده‌ی قبلی و به صورت سهوی یا اجباری طلاق دهد، حکم آیه شامل او نمی‌شود. این نکته در استنباط شرط قصد و اراده در طلاق تأثیر مستقیم دارد.

پنجم - بر اساس تضمین معنای فعل «اردتم در در فعل «طلقتم، تفسیر صحیح و درست این می‌شود: إذا أردتم أن تطلقوا النساء .

ششم - در ترجمه‌های قرآن تنها نوبری تعبیر اراده کردید را آورده‌است، ولی بسیاری از مترجمان همانند مکارم در ترجمه «فعل «طلّقتم» از فعل خواستید طلاق بدهید را آورده‌اند، (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱ش، ص۵۵۸؛ مشکینی اردبیلی، ۱۳۸۱ش، ص۵۵۸؛ انصاریان، ۱۳۸۳ش، ص۵۵۸؛ ارفع، ۱۳۸۱ش، ص۵۵۸؛ آدینه‌وند لرستانی، بی‌تا، ج۶، ص۶۰۷) که به معنای تضمین شده همسو است . اما تفسیر فارسی شیعه از ابوالفتوح رازی معنای «ای پیغمبر چون طلاق دهید زنان را، طلاق دهید (ابوالفتوح رازی، بی‌تا، ج۱۹، ص۲۵). و تفسیر فارسی از اهل سنت میبدی معنای «إِذا طَلَّقْتُمُ النِّساءَ» چون زنان

Pre-final, unedited and pre-proofreading version

را دست بازدارید (میبدی، ۱۳۷۱ش، ج۱۰، ص۱۳۶)را آورده‌اند که همان معنای لغوی «طلّقتم» است.
تذکر: تمام این تحلیل نتیجه آن است که تعبیر به معنای و یا المعنی را تضمین غیر صریح بدانیم و الا اگر فعل اردتم را در تقدیر بگیریم دیگر تضمینی نخواهد بود.

۳،٤. بحث «رفث»

أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيامِ الرفث إِلى نِسائِكُمْ هُنَّ لِباسٌ لَكُمْ وَ أَنْتُمْ لِباسٌ لَهُنَّ ۞ (بقره/۱۸۷)
آمیزش جنسی با همسرانتان، در شبِ روزهایی که روزه می‌گیرید، حلال است. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱ش، ص۲۹) واژه «رفث» در اصل فحش است، و به معنای جماع و نزدیکی است، واژه‌ای است که مرد برای هر خواسته خود از همسرش استفاده می‌کند، (ازهری، ۱۴۲۱ق، ج۱۵، ص۵۸). بوسیدن و معاشقه هنگام جماع است، ثلاثی مجرد و باب افعال آن به یک معنا است. »رفث» با حرف جر «باء» و اسم «مع» آورده می‌شود و اگر با حرف جر «الی» متعدی شود به معنای «افضاء» خواهد بود (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج۲، ص۱۵۳-۱۵۷). واژه «رفث» در قرآن دو بار به‌کار رفته است هنگامی که این واژه با حرف جاره «الی» به‌کار رود در این صورت بیشتر مفسران آیات الاحکام آن را متضمن معنای افضاء دانسته‌اند، اگر چه تضمین دو معنای وصول و میل را نیز ذکر کرده‌اند.
در بین مفسران آیات الاحکام شیعه فاضل مقداد، (فاضل مقداد، ۱۳۷۳ش، ج۱، ص۲۱۲)مقدس اردبیلی (مقدس اردبیلی، بی‌تا، ص۱۶۹)و فاضل جواد (فاضل جواد، ۱۳۶۵ش، ج۱، ص۳۴۰) به تضمین معنای افضاء در اسم رفث آورده‌اند، ولی ابوالفتح جرجانی معنای وصول را آورده است و جهت تضمین را متعدی شدن «رفث با حرف جر «الی» می دانند. او می‌گوید: و «رفث» در اصل سخن شنیع را گویند مثل سخن جماع و اینجا مراد جماع است و تعدیه او به الی به اعتبار تضمین معنی «وصول است زیرا که جماع مستلزم وصول است (ابوالفتح جرجانی، بی‌تا، ج۱، ص۲۷۲).
علامه طباطبائی «رفث» را کنایه از عمل زناشویی دانسته و به دلیل تعدیه با «الی» آن را متضمن معنای «افضاء» می‌داند (طباطبائی، ۱۳۹۰ق، ج۲، ص۴۴). قرشی بنابی نیز مراد از واژه ««رفث» در آیه را جماع دانسته است ولی لفظ «الی» را حاکی از این می‌داند که معنی میل به آن تضمین شده است (قرشی بنابی، ۱۳۷۵ش، ج۱، ص۳۳۳). از اهل سنت تنها یک معنای افضاء را برای واژه ««رفث بیان گردیده است.از مفسران آیات الاحکام اهل سنت، صدیق حسن خان (صدیق حسن خان، ۱۴۲۰ق، ص۳۶) و طنطاوی واژه رفث در آیه را متضمن معنای افضاء معرفی می‌کنند.
طنطاوی رفث را معنا می‌کند که گفتار زنان هنگام جماع است و می‌افزاید با این که استعمال شایع آن است که با حرف جر «باء» آورده شود ولی با حرف جر «الی متعدی شده است به جهت تضمین معنای افضاء در آن است و با توجه معنای تضمین شده به

Pre-final unedited and pre-proofreading version

معنای آیه می پردازد که معنایش عبارت است از: المعنى: أحل الله لكم في ليالي صومكم الإفضاء إلى نسائكم و مباشرتهن (طنطاوی، ۱۹۹۷م، ج۱، ص۳۹۴ و ۳۹۵)در تأیید صدیق حسن خان و طنطاوی، مفسران بزرگ اهل سنت در غیر آیات الاحکام که نیز تنها همین معنا را متضمن می‌دانند مانند: زمخشری که او نیز ««رفث را کنایه از «جماع می‌داند و آن را در این آیه شریفه متضمن معنای افضاء معرفی می‌کند (زمخشری، ۱۳۸۶ش، ج۱، ص۲۳۰).

ابوحیان نیز می‌گوید تعدیه «رفث» با «الی» سبب تضمین معنای «افضاء» شده است (ابوحیان، ۱۴۲۰ق، ج۲، ص۲۱۱-۲۱۲). البته از کلام ایشان بر می‌آید که تضمین مجاز نیست، بلکه قریب به مجاز و کنایه است.

ابن‌عاشور نیز با بیان مثالی اصل تعدی در واژه «رفث را با حرف جر «باء می‌داند، ولی از آنجا که با حرف جر «الی» متعدی می‌شود به معنای افضاء می‌داند و آن را از محکم ترین مذاهب عربی بر می‌شمارد (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰ق، ج۳۰، ص۶۸). محی‌الدین درویش نیز «رفث» را با «الی» متضمن معنای «افضاء» دانسته است (درویش، بی‌تا، ج۱، ص۲۶۸).

تحلیل و بررسی

نخست - معنای اصلی «الرفث جماع است ولی معانی افضاء، وصول، «میل در آن تضمین شده‌اند.

دوم - در بین مفسران آیات الاحکام فریقین از شیعه فاضل مقداد، مقدس اردبیلی، فاضل جواد و ابوالفتح جرجانی و از اهل سنت صدیق حسن خان و طنطاوی صراحتا به تضمین اشاره کرده‌اند. و از دیگر مفسران از شیعه علامه طباطبائی و از اهل سنت زمخشری، ابوحیان، ابن‌عاشور، محی‌الدین درویش به تضمین پرداخته‌اند.

سوم- تعیین گونه تضمین اسم است.

چهارم - وجه و قرینه‌ی تضمین معنای «الافضاء» در اسم «الرفث» این است که رفث با حرف جر «باء» متعدی می‌شود ولی چون با حرف جر «الی» متعدی شده است تضمین در آن صورت گرفته است.

کارکرد فقهی این تضمین :با تضمین معنای «افضاء» (نزدیکی و آمیزش جنسی کامل) در واژه‌ی «رفث»، حکم حلیّت آیه شامل تمام مقدمات و افعال جنسی تا خود جماع می‌شود. این تفسیر برخلاف برخی اقوال فقهی است که «رفث» را صرفاً به مقدمات جنسی (بوسیدن، لمس کردن) محدود می‌کنند. بنابراین فائده‌ی عملی آن توسعه در حکم مباح بودن هرگونه تماس جنسی در شب روزه است، نه صرف سخنان زشت یا تماس سطحی.

پنجم - بر اساس معنای تضمین شده الافضاء در الرفث، تفسیر صحیح و درست را طنطاوی اشاره می‌کند «أحل الله لكم في ليالي صومكم الإفضاء إلى نسائكم و مباشرتهن».

Pre-final, unedited and pre-proofreading version

ششم ـ در ترجمه‌های فارسی غالباً معنای لغوی «جماع» را برگزیده‌اند و تفاسیر فارسی ابوالفتوح رازی (ابوالفتوح رازی، بی‌تا، ج۳، ص۴۱) و میبدی (میبدی، ۱۳۷۱ش، ج۱، ص۴۹۷) نیز همین معنا را آورده‌اند.

۴. نتیجه گیری

بررسی آیات الاحکام نشان می‌دهد که فن تضمین، یکی از ظرایف زبانی مؤثر در فهم دقیق قرآن است. تحلیل نمونه‌هایی از آیات وضو، نکاح، طلاق و رفث ثابت کرد که در برخی موارد، الفاظ قرآنی متضمن معنای واژه یا فعل دیگری هستند و توجه به این نکته، ابهام‌های تفسیری را برطرف می‌کند.

یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که کاربرد تضمین در افعال و اسم‌های این آیات، نقش مهمی در تبیین صحیح معنای آیه دارد. مفسران برای رفع ناسازگاری ظاهری، گاه به تقدیر یا مجاز روی آورده‌اند؛ در حالی که قاعده‌ی تضمین بدون نیاز به تقدیر، معنای صحیح را ارائه می‌دهد. افزون بر این، کارکرد فقهی تضمین در هر آیه آشکار شد؛ برای نمونه، تضمین «قمتم» به معنای «اردتم» در آیه وضو، اشکال تقدّم وضو بر نماز را برطرف می‌کند و تضمین «امسحوا» به معنای «الصقوا» همراه با «باء» تبعیضی، لزوم مسح تمام سر را نفی می‌نماید. در آیه نکاح، تضمین «لاتعزموا» به معنای «لاتقطعوا» یا «لاتنووا»، حرمت را ناظر به بستن عقد می‌داند نه صرف قصد قلبی. در آیه طلاق، تضمین «طلقتم» به معنای «اردتم» شرط قصد و اراده را در طلاق اثبات می‌کند و در آیه رفث، تضمین «رفث» به معنای «افضاء»، دامنه‌ی حلیّت شب روزه را تا جماع کامل گسترش می‌دهد.

بررسی تطبیقی تفاسیر فریقین نیز نشان داد که بسیاری از مفسران، هرچند در عمل به معنای تضمینی توجه داشته‌اند، اما در غالب موارد به اصطلاح «تضمین» تصریح نکرده و تنها به بیان معنای مورد نظر بسنده کرده‌اند. از این رو، توجه روشمند به این قاعده‌ی زبانی می‌تواند در تحلیل دقیق‌تر ساختارهای زبانی قرآن و تفسیر صحیح آیات الاحکام نقش مهمی ایفا کند و زمینه‌ی فهم جامع‌تر و دقیق‌تر از مفاهیم و احکام قرآنی را فراهم آورد.

۵. کتابنامه

قرآن کریم

منابع فارسي

۱. ابوالفتوح رازی، حسین بن علی، (بی‌تا)، تفسیر ابوالفتوح رازی، بی‌جا: بی‌نا.

۲. ارفع، سید کاظم) .۱۳۸۱ .(القرآن الکریم (ترجمه ارفع) .تهران: مؤسسه تحقیقاتی و انتشاراتی فیض کاشانی.

Pre-final, unedited, and not-proofread version

۳. آدینه‌وند لرستانی، محمدرضا. (بی‌تا) .کلمۀ الله العلیا: ترجمه، تجزیه و ترکیب کلام الله .قم: انتشارات اسوه.
٤. انصاریان، حسین) .۱۳۸۳ .(قرآن کریم (ترجمه انصاریان) .(چاپ اول). تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه، انتشارات اسوه.
٥. بستانی، فواد افرام، (۱۳۷۵)، فرهنگ ابجدی (الفبایی عربی فارسی)، ترجمه کامل المنجد الابجدی، چاپ دوم، تهران: اسلامی.
٦. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲)، ترجمه مجمع البیان، مترجمان: حسین نوری همدانی و دیگران، چاپ اول، تهران: فراهانی.
۷. طیب، عبدالحسین، (۱۳۶۹)، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، تهران: اسلام.
۸. فاضل جواد، جواد بن سعید، (۱۳۶۵)، مسالک الأفهام إلی آیات الأحکام، چاپ دوم، تهران: مرتضوی.
۹. فاضل مقداد، مقداد بن عبدالله، (۱۳۷۳)، کنز العرفان فی فقه القرآن، چاپ اول، تهران: مرتضوی.
۱۰. فیض‌نسب، عباس، (۱۳۸۴)، آیات الأحکام: قبسات من تراث خمینی (ره)، چاپ اول، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۱۱. قرشی بنابی، علی‌اکبر، (۱۳۷۵)، تفسیر احسن الحدیث، چاپ دوم، تهران: بنیاد بعثت، مرکز چاپ و نشر.
۱۲. مشکینی اردبیلی، علی، (۱۳۸۱)، ترجمه قرآن (مشکینی)، چاپ دوم، قم: نشر الهادی.
۱۳. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، (۱۳۷۱)، تفسیر نمونه، چاپ دهم، تهران: دارالکتب الإسلامیۀ.
۱٤. ملکی میانجی، محمدباقر، (۱۴۰۰ق)، بدائع الکلام فی تفسیر آیات الأحکام، چاپ اول، بیروت: مؤسسۀ الوفاء.
۱٥. هاشمی، سید احمد، (۱۳۸۸)، جواهر البلاغۀ، ترجمه و شرح: حسن عرفان، چاپ دهم، قم: بلاغت.
۱٦. میبدی، احمد بن محمد، (۱۳۷۱)، کشف الأسرار و عدۀ الأبرار (تفسیر خواجه عبدالله انصاری)، چاپ پنجم، تهران: امیر کبیر.
۱۷. منابع عربی
۱۸. ابن ابی جامع، ابراهیم بن حسین عاملی، (بی‌تا)، الموجز فی تفسیر القرآن، بی‌جا: بی‌نا.
۱۹. ابن سیده، علی بن اسماعیل، (۱۴۲۱ق)، المحکم و المحیط الأعظم، محقق: عبدالحمید هنداوی، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیۀ.
۲۰. ابن‌عاشور، محمد طاهر، (۱۴۲۰ق)، التحریر و التنویر (تفسیر ابن‌عاشور)، چاپ اول، بیروت: مؤسسۀ التاریخ العربی.
۲۱. ابن‌جنی، عثمان بن جنی، (بی‌تا)، الخصائص، چاپ سوم، بیروت: دار الکتب العلمیۀ.
۲۲. ابن‌هشام، عبدالله بن یوسف، (بی‌تا)، مغنی اللباب، چاپ چهارم، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
۲۳. ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۴۱۴ق)، لسان العرب، چاپ سوم، بیروت: دار صادر.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

٢٤. ابوالسعود، محمد بن محمد، (١٩٨٣م)، تفسیر أبی السعود (إرشاد العقل السلیم إلی مزایا القرآن الکریم)، چاپ اول، بیروت: دار إحیاء التراث العربی.
٢٥. ابوحیان، محمد بن یوسف، (١۴٠٧ق)، تفسیر النهر الماد من البحر المحیط، چاپ اول، بیروت: دار الجنان.
٢٦. ابوحیان، محمد بن یوسف، (١۴٢٠ق)، البحر المحیط فی التفسیر، چاپ اول، بیروت: دار الفکر.
٢٧. ازهری، محمد بن احمد، (١۴٢١ق)، تهذیب اللغة، چاپ اول، بیروت: دار إحیاء التراث العربی.
٢٨. استرآبادی، محمد بن علی، (بی‌تا)، آیات الأحکام (استرآبادی)، محقق: محمدباقر شریف‌زاده، چاپ اول، تهران: معراجی.
٢٩. بیضاوی، عبدالله بن عمر، (بی‌تا)، أنوار التنزیل و أسرار التأویل، بیروت: دار إحیاء التراث العربی.
٣٠. جامی، عبدالرحمن بن احمد، (بی‌تا)، شرح ملا جامی علی متن الکافیة فی النحو، چاپ اول، بیروت: دار إحیاء التراث العربی.
٣١. جرجانی، عبدالقاهر بن عبدالرحمن، (١۴٣٠ق)، درج الدرر فی تفسیر القرآن العظیم، چاپ اول، امان: دار الفکر.
٣٢. جصاص، احمد بن علی، (١۴٠۵ق)، أحکام القرآن (جصاص)، چاپ اول، بیروت: دار إحیاء التراث العربی.
٣٣. جوهری، اسماعیل بن حماد، (١٣٧۶ق)، الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیة، محقق: احمد عبدالغفور عطار، چاپ اول، بیروت: دار العلم للملایین.
٣٤. حر عاملی، محمد بن حسن، (١۴٠٩ق)، تفصیل وسائل الشیعة إلی تحصیل مسائل الشریعة، چاپ اول، قم: مؤسسة آل البیت علیهم السلام.
٣۵. حمیری، نشوان بن سعید، (١۴٢٠ق)، شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلوم، محقق: مطهر بن علی اریانی و دیگران، دمشق: دار الفکر.
٣٦. خطیب قزوینی، محمد بن عبدالرحمن، (بی‌تا)، الإیضاح فی علوم البلاغة، چاپ دوم، بیروت: دار الکتب العلمیة.
٣٧. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (بی‌تا)، مفردات ألفاظ القرآن، بیروت: دار العلم.
٣٨. راوندی، قطب الدین، (بی‌تا)، فقه القرآن (آیات الأحکام)، قم: بی‌نا.
٣٩. زبیدی مرتضی، محمد بن محمد، (١۴١۴ق)، تاج العروس من جواهر القاموس، محقق: علی شیری، چاپ اول، بیروت: دار الفکر.
٤٠. زرکشی، محمد بن عبدالله بن بهادر، (بی‌تا)، البرهان فی علوم القرآن، محقق: جمال حمدی ذهبی و دیگران، بیروت: دار المعرفة.
٤١. زمخشری، محمود بن عمر، (١۴٠٧ق)، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، چاپ سوم، بیروت: دار الکتاب العربی.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version

٤٢. زمخشری، محمود بن عمر، (١٣٨٦ش)، مقدمة الأدب، چاپ اول، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران.
٤٣. سایس، محمد علی، (بی‌تا)، تفسیر آیات الأحکام، بی‌جا: بی‌نا.
٤٤. سیوطی، عبدالرحمن بن أبی‌بکر، (١٤٢١ق)، الإتقان فی علوم القرآن، چاپ دوم، بیروت: دار الکتاب العربی.
٤٥. صبان، محمد بن علی، (بی‌تا)، حاشیة الصبان علی شرح الأشمونی علی ألفیة ابن مالک و معه شرح الشواهد للعینی، چاپ اول، بیروت: المکتبة العصریة.
٤٦. صدیق حسن خان، محمد صدیق، (١٤٢٠ق)، فتح البیان فی مقاصد القرآن، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیة.
٤٧. طباطبائی، سید محمدحسین، (١٣٩٠ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
٤٨. طریحی، فخرالدین بن محمد، (١٣٧٥ش)، مجمع البحرین، چاپ سوم، تهران: مرتضوی.
٤٩. طنطاوی، محمد سید، (١٩٩٧م)، التفسیر الوسیط للقرآن الکریم، چاپ اول، قاهره: نهضة مصر.
٥٠. عباس حسن، (بی‌تا)، النحو الوافی، چاپ دوم، قاهره: دار المعارف.
٥١. فراهیدی، خلیل بن احمد، (١٤٠٩ق)، کتاب العین، چاپ دوم، قم: نشر هجرت.
٥٢. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، (١٤١٥ق)، القاموس المحیط، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیة.
٥٣. فیومی، احمد بن محمد، (١٤١٤ق)، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، چاپ دوم، قم: مؤسسة دار الهجرة.
٥٤. قاسمی، جمال‌الدین، (١٤١٨ق)، محاسن التأویل (تفسیر القاسمی)، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیة.
٥٥. کاشانی، فتح‌الله بن شکرالله، (١٤٢٣ق)، زبدة التفاسیر، چاپ اول، قم: مؤسسة المعارف الإسلامیة.
٥٦. کیاهراسی، علی بن محمد، (١٤٢٢ق)، أحکام القرآن (کیاهراسی)، چاپ اول، بیروت: دار الکتب العلمیة.
٥٧. مقدس اردبیلی، احمد بن محمد، (بی‌تا)، زبدة البیان فی أحکام القرآن، چاپ اول، تهران: المکتبة المرتضویة.
٥٨. محی‌الدین درویش، (بی‌تا)، إعراب القرآن و بیانه، دمشق: دار الیرموک.
٥٩. نوبری، احمد بن عبدالوهاب، (بی‌تا)، البیان فی تفسیر القرآن، بی‌جا: بی‌نا.

Pre-final, unedited, and pre-proofreading version